

О. П. Моця *

КИЇВСЬКА РУСЬ: ДЕЯКІ РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ Й ЕТНІЧНОГО РОЗВИТКУ¹

Недостатньо вивчене питання регіональної специфіки державотворчих процесів у суспільстві Київської Русі змушує розглянути вплив етнічного фактора на це історичне явище. Адже в різних регіонах слов'яни контактували з представниками інших етносів, які також могли впливати на відмінності у формах керування країною (кочівники на Півдні, балти на Північному Заході, фіно-угри на Північному Сході та ін.). Частина з них, наприклад вікінги із Скандинавії, «розчинилися» у місцевому етносі, інші залишилися із власною самосвідомістю. Так чи інакше, міжетнічні контакти також вплинули на специфіку державних структур в різних значних регіонах, де розвивалися тенденції монархічних чи республіканських основ.

Ключові слова: Русь, Руська земля, держава, етнос, східні слов'яни, кочівники, балти, фіно-угри, монархічні та республіканські тенденції.

Перед тим, як розглядати матеріал, що стосується нашої теми, слід погодитися з твердженням, що причини, хронологія, основні етапи й обставини утворення держави у східнослов'янському суспільстві ще й досі залишаються мало вивченими. Тим часом, вказана проблема вже понад двісті років є у фокусі уваги як вітчизняних дослідників, так і іноземних фахівців. Існуючі теоретичні побудови здебільшого надуживають соціологічність і схематизм, спираючись більше на логіку, ніж на об'єктивний та копінтий аналіз свідчень джерел, які до того ж малочисленні та суперечливі. Взагалі ж, з теоретичного погляду, сама проблема складання державності у будь-якому давньому суспільстві належить до кола найбільш складних і, як правило, мало досліджених (Котляр 2002, с. 7).

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

¹ Стаття підготовлена в контексті роботи Комісії із слов'янської археології при Міжнародному комітеті славистів.

Не слід при цьому забувати і про «політичну доцільність», що час від часу впливає на декларативні «наукові висновки» окремих національних лідерів, у зв'язку з їх нагальними власними інтересами, як це відносно недавно відбулося у наших сусідів. Мова йде про Указ Президента Російської Федерації 2011 р. «О праздновании 1150-летия зарождения российской государственности», який розпочинається звичними у таких випадках словами: «В целях дальнейшей консолидации российского общества и в связи с исполняющимся в 2012 году 1150-летием зарождения российской государственности постановляю: Принять предложение Правительства Российской Федерации о праздновании в 2012 году 1150-летия зарождения Российской Федерации».

Знову була відроджена схема початкового перенесення державного центру по лінії «Ладога—Новгород—Київ» і це при тому, що аж до кінця XI ст. всі посадники в північній столиці на берегах р. Волхова були киянами за походженням. Та й за функціональним виконанням своїх обов'язків вони призначалися великим князем київським (Толочко 2018, с. 19). Це, зокрема, підтверджується й ставленням до південного й північного центрів з боку двох перших відомих тогочасних лідерів Русі — князів Олега й Святослава.

882 р.: «І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю».

970 р.: «Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега в Деревлянах.

У цей же час прийшли люди новгородські, просячи князя собі: «Якщо не підете ви до нас, то ми знайдемо князя собі». І сказав їм Святослав: «Аби хто до вас пішов!». І відмовився [йти до них і] Ярополк, і Олег» (Літопис руський 1989, с. 13, 40).

Державний організм, відомий сучасникам під назвами «Русь» або «Руська земля» у розробках більшості істориків XIX—XX ст. отри-

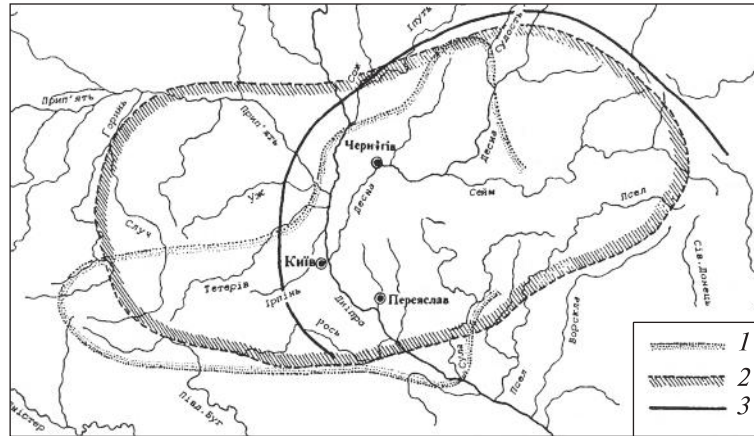

Рис. 2. «Руська земля» у вузькому значенні терміна: 1 — за: А. Насоновим; 2 — за: П. Толочком; 3 — за: Б. Рибаківим

Fig. 2. “Rus land” in the narrow sense of the term: 1 — after A. Nasonov; 2 — after P. Tolochko; 3 — after B. Rybakov

мирович зробили спробу обміну, і перший «вда Суждаль, и Ростовъ, и прочию волость свою, но не всю» (Полное собрание русских летописей 1962, т. I, стлб. 302).

Необхідно виділити ще одну характерну для Русі деталь: протягом століть на чолі панівної верхівки були тільки представники князівського роду Рюриковичів. «Горизонтальні» зв'язки між братами-князями дійсно фіксувалися літописцями набагато частіше, ніж інші елементи повсякденного життя елітарних прошарків: за кількістю згадок слово «брати» займає в «Повісті минулих літ» друге місце після слова «літо» (тобто рік). За підрахунками І. Данилевського, воно у середньому згадується у 4,6 випадках на кожну тисячу слів тексту (Данилевский 2001, с. 35).

Проте нас більше цікавить інша деталь давньоруської дійсності, на яку, з нашої точки зору, майже не звертали уваги попередники, а вона була б цікавою для вивчення проблем державності. Мова йде про поліетнічність Київської Русі, в складі якої проживало близько двох десятків різноманітних народностей і племен, які були на різних етапах свого соціального розвитку (Котляр 2002, с. 27).

Звичайно, піднімаючи це питання, передусім згадується проблема ролі варягів у самому формуванні основ давньоруського суспільства. Нині більшість дослідників, які ґрунтовно займаються цією темою, дійшли такого висновку: скандинави на Русі дійсно були, але вони здебільшого виконували бажання та вимоги місцевої слов'янської знаті в її утвердженні на панівних позиціях в умовах переходу до цивілізаційної стадії розвитку усього суспільства. Асиміляція вихідців із Північної Європи відбувалася вже у другому-третьому поколіннях. А

прикладом цього можуть бути хоча б імена перших Рюриковичів: Олег (скандинавське Хельгу), Ігор (Інгвар) та його дружини Ольги (Хельга), але далі вже Святослав із слов'янським ім'ям (Етнічна історія Давньої України 2000, с. 220).

Передусім варяги використовувалися у військовій справі. Їх військові формування виявлялися необхідними для проведення зовнішніх акцій: під час походів Олега, Ігоря і Володимира на Візантію, війни Ярослава Мудрого з печенігами і т. д. Але використовувалися і під час внутрішніх міжкнязівських конфліктів: якраз за допомогою варягів той же Володимир Святославич повернув собі, а потім завоював, Київ. Серед п'ятитисячного війська, за допомогою якого Ярослав Володимирович підкорив це ж місто, п'яту частину становили якраз ті ж варяги. У цілому, згідно зі спеціальними підрахунками, варязькі військові формування склали від шостої до тридцятої долі загальноруських військових сил. Використовувалися скандинави на Русі і як купці, дипломати, чиновники вищого рангу (Толочко 2001, с. 250—257).

Далі на півдні Давньоруської держави основним військовим супротивником русів стають войовничі кочівники — спочатку хозари, а потім печеніги, торки і половці. Всі вони вступали у різноманітні контакти із місцевим землеробським населенням, загалом у військовому протистоянні чи використанні їх як союзників у міжкнязівських чварах. Але найбільш тісні зв'язки відбувалися на «верхніх ешелонах влади». Зокрема давньоруські зверхники іноді одружувалися із доньками половецьких ханів, хоча своїх доньок у степ, заміж за синів кочівницьких вельмож не видавали. У літописах зафіксовано близько 10 шлюбів давньорусь-

ких князів із половецькими красунями. Сім'ї в ті часи були багатодітними, і якщо припустити, що у таких різноетнічних князівських родинах у середньому виростало по п'ять синів і дочок, то серед них було близько 40 княжичів і князівен напівполовців, а далі — близько 200 половецьких онуків і онучок (Робинсон 1980, с. 252). Та незважаючи на те, що частина номадів осідала на давньоруських теренах (наприклад Чорні Клобуки у Пороссі), масової асиміляції степняків у східнослов'янському середовищі аж до навали орд хана Батия в XIII ст. все ж не відбулося.

Продовжуючи розмову про територію давньоруської держави, додамо безсумнівний факт, що слов'янське населення в областях верхів'їв Дніпра та Волги було прийшлим і вже потім нашарувалося на місцевий етнічний субстрат. Заданими різних джерел, до появи нового етнічного угруповання за північними та східними межами Верхнього Подніпров'я мешкали фіно-угорські племена — чудь і весь на півночі, а також мерянські, муромські, мордовські й інші племена у Волго-Окському межиріччі. Про давнє населення Верхнього Подніпров'я літописи нічого не повідомляють, але на основі лінгвістичних даних, насамперед матеріалів гідронімії, вже давно встановлено, що у давнину ці території заселяли балти. Тож за сучасною науковою термінологією нові утворення, де головну роль уже відігравали переселені слов'яни, створювалися якраз за ініціативи нових емігрантів (рис. 1).

Питання про балто-слов'янські стосунки та роль дніпровських балтів у формуванні тогочасної східнослов'янської спільноти — майбутніх білорусів — досить цікаве, хоча й недостатньо ще розроблене. Про це мова піде трохи далі. Слід вже тут вказати на те, що на відміну від фіно-угорських племен, які були чужими для слов'ян за мовою та культурою, балти були близькими для переселенців внаслідок спільного індоєвропейського минулого (Іванов, Топоров 1958, с. 39). Окрім того, на сучасних білоруських землях простежуються суттєві сліди східнослов'янського глобального переселення, але нині зафіксовані й сліди зайд із слов'янського заходу.

За свідченнями П. Третякова та його білоруських колег, протягом третьої чверті I тис. н. е. східні балти почали зводити численні укріплення-сховища майже біля кожного свого відкритого поселення. Очевидно, ситуація у Верхньому Подніпров'ї в ті часи була напруженою: практично всі згадані городища загинули одночасно внаслідок пожеж. Супротивник ав-

тохтонів без особливих зусиль займав укріплення незначних розмірів, а місцеве населення переховувалося в лісах. Така ситуація склалася приблизно у середині VIII ст. (Третяков 1966, с. 274, 277, 282).

Імовірно, слов'яни-переселенці почали використовувати тактику власного розселення, яка була аналогічною гунській щодо готів на півдні Східної Європи, а ті, у свою чергу, — до підпорядкованих собі «молодих слов'ян», насамперед до представників їх племінної верхівки. З цього приводу можна навести свідчення візантійського історика Йордана, коли під час слов'яно-готського протистояння в часи Великого переселення народів у середині I тис. н. е. переможці-готи розп'яли лідерів свого супротивника «короля» Божа (чи Боза) із його синами та 70 знатними особами із вождівського оточення (Свод... 1991, с. 115).

Процес асиміляції із попереднім фізичним усуненням балтійської племінної верхівки, ймовірно, розпочинався подібним чином, що і не дивно для тієї історичної ситуації. Хоча на першому етапі контактів балти і слов'яни, мабуть, інтенсивно не змішувалися. Останні у середині та другій половині I тис. н. е. проникали окремими потоками все далі і далі у північному напрямку. Цілком імовірно, що їм на зустріч із заходу просувалися й нові переселенці-емігранти, про що свідчить незаперечний археологічний аргумент: типова для «західняків» покрита розчесаними смугами кераміка.

Наприкінці третьої чверті I тис. н. е. в історії населення північної частини Верхнього Подніпров'я відбулася ще одна важлива подія, внаслідок якої етнічна ситуація суттєво ускладнилася, а «острівці» балтів ще більше звузилися. Мова йде про проникнення сюди нового слов'янського населення, яке залишило по собі своєрідні поховальні пам'ятки — довгі кургани (поховання літописних кривичів, які, ймовірно, й палили балтські городища). Таким чином, угруповання східних балтів, яке розміщувалося переважно на території Верхнього Посожжя, було потіснене, а можливо, й розгромлене слов'янами, які прийшли не з півдня по Дніпру, а із північного заходу. Балтські «острівці», зафіксовані у Волзько-Окському межиріччі, продовжували існувати аж до початку II тис. н. е., про що говорять зокрема матеріальні сліди перебування у цих мікрорегіонах «людей голяді» (Третяков 1966, с. 39).

Балти, етнічна територія яких у східній зоні їх попереднього розселення продовжувала заселятися слов'янами й загалом увійшла до ре-

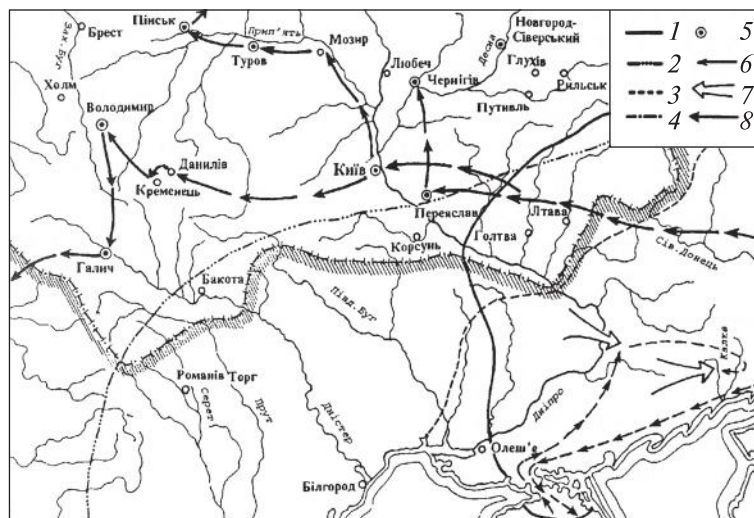

Рис. 3. Південні сусіди східних слов'ян у кінці I – на початку II тис. н. е.: 1 – хозари; 2 – печеніги; 3 – половці; 4 – південні кордони Київської Русі в XI–XIII ст.; 5 – столиці давньоруських князівств; 6 – похід монголо-татар у 1223 р.; 7 – похід русько-половецьких військ на р. Калку; 8 – похід монголо-татар на південноруські землі у 1239–1241 рр.

Fig. 3. Southern neighbors of the Eastern Slavs in the late I – early II millennium BC: 1 – the Khazars; 2 – the Pechenegs; 3 – the Polovtsians; 4 – the southern borders of Kievan Rus in XI–XIII centuries; 5 – the capitals of the ancient principalities; 6 – the Mongol-Tatar campaign in 1223; 7 – the Rus-Polovtsians campaign on the Kalka River; 8 – the Mongol-Tatar campaign in the southern lands in 1239–1241

гіону формування сучасної білоруської нації, чинили можливий опір своїм новим сусідам і протягом перших століть II тис. н. е. Але все ж вони увійшли до складу спочатку літописної Полоцької землі, а потім і деяких сусідніх удільних князівств. Протистояння були зафіксовані передусім у численних конфліктах із ятвягами — західнобалтійським племінним утворенням. Але поступово на перше місце виходять різноманітні контакти із литвою, які були зафіксовані ще в недатованій частині «Повісті минулих літ». Якраз це плем'я після загибелі Давньоруської держави під навалом орд хана Батия стало стрижнем нового державного утворення під назвою «Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське».

І хоча це вже інша історія, насамкінець зупинимось на діяльності одного із найбільш відомих давньоруських князів — Данила Романовича Галицького — у контексті балтослов'янських взаємин у часи, що наступили після загибелі першої держави східних слов'ян під навалом монголо-татар у XIII ст. (рис. 3).

Перша з головних подій трапилася 1254 р., коли під час походу на вже згаданих ятвягів Данило у м. Дорогичині прийняв королівську корону від Папи Римського. Враховуючи те, що перед цим галицький зверхник побував у ставці самого хана Батия, де був позитивно сприйнятий, це характеризує його як мудрого державотворця, який уміло витримував дипло-

матичний баланс між кочівницьким Сходом і землеробським Заходом. При цьому слід наголосити на тому, що північно-східні давньоруські зверхники (передусім Олександр Невський) беззастережно орієнтувалися лише на політику нащадків Чингізхана.

Друга із подій відбулася у 1268 р., коли в Галицько-Волинській Русі правили вже сини Данила, а у Литві — син великого князя Миндовга Войшелк. Останній, прийнявши чернецтво, передав владу в країні Шварну, одному із Данилових синів, а не його брату Леву, чим викликав ненависть у останнього. Далі трагічні події розвивалися таким чином:

«В той же час прислав Лев [посла] до Василька (володимирського князя — О. М.), так кажучи: «Хотів би я зустрітися з тобою, [і] аби тут і Войшелк був». Василько тоді страсної неділі послав [посла] по Войшелка, так кажучи: «Послав до мене Лев, аби ми зустрілися. А ти не бійся нічого», бо Войшелк боявся Льва і не хотів їхати. Але поїхав за Васильковою порукою і приїхав на святій неділі у Володимир і став у монастирі святого Михайла великого.

Тим часом Маркольт, німчин, позвав усіх князів до себе на обід — Василька, Льва, Войшелка. І стали вони обідати, і пити і веселитися. Василько ж, напившись, поїхав додому спати, а Войшелк поїхав до монастиря, де ото він стояв.

Але після цього приїхав до нього в монастир Лев і почав говорити Войшелкові: «Куме! Ви-

пиймо по чаші вина!». І стали вони пити, а диявол, споконвіку не хотючи добра роду людському, вложив у серце Львовові [злий намір], і вбив він Войшелка од зависті, що той дав був землю Литовську брату його Шварнові. І так звершилось убивство його, і, опрятавши тіло його, положили [його] в церкві святого Михаїла великого.

І княжив по Войшелкові Шварно в Литовській землі. Але, княживши літ небагато, і він представився. І положили тіло його в церкві святої Богородиці [в Холмі] поблизу отчого гробу» (Літопис Руський 1989, с. 427).

Можна погодитися із думкою М. Котляра, що тогочасні події далеко виходили за межі міждержавних Русі із Литвою. Адже один із синів Данила посів великокнязівський стіл Литви. Перед Шварном і всією династією Романовичів відкрилася блискуча можливість створення величезної й могутньої Русько-Литовської держави. Принциповим було те, що нею б правили не литовські, а руські зверхники. Але своїми ж діяннями один із синів Данила такий перспективний напрям розвитку державотворчих процесів й загубив (Котляр 1998, с. 215—216).

На Русі проживали й прибалтійські переселенці, про що свідчать археологічні та антропологічні матеріали із могильника часів Ярослава Мудрого на р. Росі часів зведення там великим князем київським оборонної лінії державного значення (польові роботи тривають).

Закінчивши розгляд «балтійського сюжету» в контексті піднятої проблеми, слід перейти до іншого, пов'язаного безпосередньо із Волго-Окським межиріччям. Тут основним етнічним компонентом, до масового переселення слов'ян, були фіно-угри. Інтеграційні процеси у цій зоні проходили ще більш складніше й триваліше, ніж у попередньому балто-слов'янському випадку. А культура місцевого населення набирала більш вагомого та серйозного впливу на загальний культурний фон північно-східних земель сучасних росіян. Той же П. Третьяков зазначав, що процеси у фіно-угорському середовищі в часи контактів із слов'янами проходили інакше, ніж у балтському світі на землях Верхнього Подніпров'я. Зокрема тут не сталося змін у формі поселень, що мало місце в зоні розселення балтів. Адже відомо багато городищ, життя на яких продовжувалося аж до кінця I тис. н. е. (Третьяков 1966, с. 288).

В останній чверті I тис. н. е. слов'яни почали освоювати й північну зону Східної Європи, де представники різних їхніх угруповань почали «вклинюватися» передусім у слабо заселе-

ну межову зону між прибалтійсько-фінським і волзько-фінським етнічними масивами. У цілому ж в їх поховальних пам'ятках — сопках та довгих курганах — можна простежити тенденцію зміни дослов'янських традицій у цій обрядовості та металевому убранстві. Поширюється звичай зведення городищ, матеріальна культура жителів яких стає близькою до слов'янських культур південного узбережжя Балтії та одночасно відмінною від таких південних культур, як лука-райковецька та роменська. Крайнім північним пунктом, образно розмішеним на вістрі слов'янського світу, який «вклинився» у тогочасне автохтонне фіно-угорське середовище, була Ладога. Цей населений пункт став першим значним контактним центром у слов'яно-скандинавських стосунках (Лебедев 1985, с. 199—203, 212).

Утворився своєрідний етнічний «казан», основними складовими якого стали новгородські словени, кривичі, чудь, меря і весь. А це у свою чергу вплинуло на формування «величезної різноетнічної федерації нашого Північного Заходу, яка складалася із племен західних і східних слов'ян та аборигенних племен фіно-угорського походження» (Янин 1997, с. 220). На той час південні переселенці були лише одним із компонентів нової міжетнічної конфедерації, а не її своєрідним «локомотивом» у соціальному розвитку. Лише згодом ситуація почала змінюватися на користь тих, хто прийшов останнім — тобто вихідців із півдня Східної Європи.

Про лояльні і союзницькі взаємини між автохтонами і переселенцями й поступове повне підпорядкування останнім говорить і такий історичний факт, як участь воєнізованих фіно-угорських формувань в акціях перших давньоруських князів, що повністю відрізнялося від вищенаведеної ситуації із балтами. Тому тут слід навести точку зору М. Котляра з цього приводу: «Розповідаючи про знамениту воєнну експедицію Олега з Новгороду до Києва близько 882 р., наслідком якої було об'єднання східнослов'янських племен Півночі і Півдня (що визначається сучасною наукою за початкову дату існування Давньоруської держави), Нестор пише: «Поїде Олег, поими вои многи, варяг, чудь, словени, мерю, весь, кривичи...». Так само неслов'янські племена перебували у складі величезного війська Олега, що рушило 907 р. на Царгород: «Иде Олег на Греки, Игоря оставив в Киеве, поя же множество варяг, и словен, и чудь, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны...». Але у війську наступника Олега Игоря, що також пішло походом на Царгород 943 р., представники неслов'янських народів уже не названі. Логічно га-

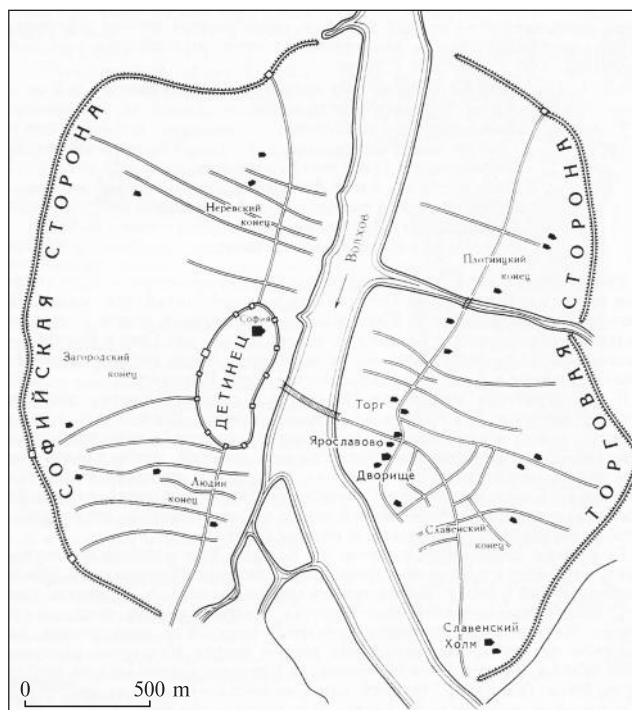

Рис. 4. Давньоруський Новгород (за: Б. Колчин 1957)

Fig. 4. Ancient Rus Novgorod (after B. Kolchin 1957)

дати, що одні із них (меря) були на той час поглинені Київською Руссю, інші тоді не мали з нею союзницьких взаємин. Надалі літопис жодного разу не нагадує воїнів з чуді, весі, мері та інших угро-фінських народів у складі військ руських князів» (Котляр 2002, с. 30—31).

Тож ситуація на Північному Заході східнослов'янського світу в давньоруські та більш пізні часи принципово відрізнялася від процесів державотворення на Північному Сході. Нагадаємо, що слов'янські переселенці тут із північних та південних територій власної ойкумени з'явилися вже після державного освоєння ними своїх «малих батьківщин». Про це, з нашої точки зору, цілком справедливо писав Р. Пайпс: «Не беручись розв'язати суперечки, що ведуться між істориками про те, домагання якої народності, великоруської чи української, на київський спадок мають під собою більш тверде підґрунтя, не слід ігнорувати важливу проблему, підняту критиками теорії про пряму спадковість між Кивом і Московією. У Московській державі і насправді були введені істотні політичні новації, котрі створили в ній устрій, достатньо відмінний від київського. Походження багатьох із цих новацій можна вести від того, яким чином склалася Московська держава. В Київській Русі і в усіх князівствах, які вийшли з неї, окрім північно-східних, населення з'явилося попереду князів: спочатку утворилися поселення і лише потім політична влада. Пів-

нічний схід, навпаки, був у більшій частині колонізований за ініціативи та під проводом князів; тут влада випереджала заселення. В результаті цього північно-східні князі мали таку владу й престиж, на котру зроду не могли розраховувати їх побратими у Новгороді чи Литві. Землі, за їх переконанням, належали їм; міста, ліси, ниви, луки й річкові шляхи були їхньою власністю, так як будувалися, розчищалися та експлуатувалися за їх повелінням. Таке розуміння припускало також, що всі люди, хто проживали на їх землі, були їхньою челяддю або ж найманцями; у будь-якому випадку, вони не могли претендувати на землю і мати які-небудь не відмінні власні «права». Так на північно-східній околиці склався якийсь власницький світогляд: пронизавши усі інститути політичної влади, він надав їм характер, подібності котрому були не знайдені ні в інших частинах Русі, ні у Європі» (Пайпс 2004, с. 62). Звичайно, і таку точку зору теж слід враховувати під час подальших досліджень.

Характерною особистістю став, наприклад, князь Андрій Боголюбський, коли «великорос вперше виступив на історичну сцену, і такий виступ не можна визнати вдалим» (Ключевський 1987, с. 325).

Піднявши питання про походження «поволзького авторитаризму», розширимо його щодо усєї давньоруської державної території, на якій у цілому універсальною моделлю залишалася князівська влада (про що коротко вже

йшла мова вище). Причина була у тому, що суспільні лідери-князі тривалий час були необхідним елементом соціально-політичного механізму самого існування усього тогочасного суспільства і виконували численні суспільно-позитивні функції, головною із яких було військове керівництво (Петров 2003, с. 138). Але в багатьох наукових працях подаються різні соціальні тенденції в розвитку самого функціонування державного організму на півночі та півдні Київської Русі: у першому випадку тяжіння до республіканських форм правління, а у другому — до монархічних. З нашої точки зору, на це також впливав етнічний фактор.

У зв'язку з цим слід нагадати бачення проблеми М. Алешковським і В. Яніним. Згідно з їх баченням, не лише Новгород Великий на Півночі Русі, але й інші міста регіону, виникли на різноплемянній основі. «Слов'янський і неслов'янський елемент населення були однаково втягнуті в процеси соціального розвитку, що охопили всю північну половину давньоруської держави» (Янин, Алешковський 1971, с. 60). На підтримку такого твердження можна навести свідчення різних літописних свідчень — як південного походження, так і північного:

859 р. «Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян і з вятичів...».

862 р. «Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди... Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти» (Літопис Руський 1989).

«Во времена же Кыева и Щека и Хорива новгородстии людие, рекоми Словени, и Кривици и Меря; Словенъ свою волость имѣли, а Кривици свою, а Меря свою; каждо своимъ родомъ владыче; а Чюдъ своимъ родом; и дань даяху Варягомъ от мужа по бѣлѣи вѣверици; а иже бяху у нихъ, то ти насилье дѣяху Словеномъ, Кривичемъ и Мерямъ и Чюди. И вѣсташа Словенъ и Кривици и Меря и Чудъ на Варягы, и изгнаша я за море; и начаша владѣти сами собѣ и города ставити. И вѣсташа сами на ся воевать, и бысть межи ими рать велика и уособица, и вѣсташа град на град, и не бѣша в нихъ правды. И рѣша къ собѣ: «князя поищемъ, иже бы владѣлъ нами и рядилъ ны по праву». Идоша за море к Варягомъ и ркоша: «земля наша велика и обилна, а наряда у нас нѣту; да поидите к намъ княжить и владѣть нами» (Русские летописи 2001, с. 106).

Знову звернемося до вищезгаданої праці М. Алешковського і В. Яніна: «Уявімо собі, далі,

Рис. 5. Давньоруський Київ з місцями розкопок (за: П. Толочко 2018)

Fig. 5. Ancient Rus' Kyiv with excavation sites (after P. Tolochko 2018)

що ці племена вигнали варягів і між ними почалися чвари. Здавалося б, що ці чвари повинні неминуче призвести до розпаду федерації, до відділення племен один від одного, до формування їх центрів. Однак федерація чомусь на розпадається. Навпаки, ворогуючі роди приймають спільне рішення призвати нового варязького князя, який правив би цією федерацією «поправу»... подібні дії, подібна згуртованість могли бути проявлені словенами, кривичами і мерянами лише у тому випадку, якщо вони були не окремими племенами, а окремими частинами одного міста, які вже не могли розійтися, а вимушені були розвиватися разом і тому не знайшли іншого виходу, як призвати князя, який мав завданням примирити ворогуючі сторони» (рис. 4).

І далі: «Одне можна стверджувати без вагань. Якби північне населення було консолідоване у такі ж етнічні однорідні «племена», які існували в Південній Русі, то виникнення різноплемянного міста, яким нам уявляється Новгород, було б неможливе. Як неможливим було б і створення такої гігантської федерації різних племен. Таким чином, як це не парадоксально, централізація північного населення диктувалася якраз відсутністю місцевих центрів, тоді як їх наявність у Південній Русі, навпаки, затримувала об'єднання всіх «племен» навколо Києва; їх об'єднання відбулося лише за перших Рюриковичів, а не до них, як у Новгороді» (Янин, Алешковський 1971, с. 53, 55).

Пізнiшi дослідження цього північноруського центру підтверджують вищенаведену точку зору, що поділ Новгорода на дві автономні час-

тини є більш старшим у порівнянні з його кончанським поділом і належить ще до часів розпаду родоплемінного ладу (Петров 2003, с. 44).

Однак ця стара концепція зовсім не відповідає результатам досліджень останніх десятиліть столиці держави на берегах Середнього Дніпра: з самого початку свого формування як єдиного урбанізаційного центру Київ виступав як міжплемінний центр не лише полянського племінного союзу, але й більш віддалених східнослов'янських земель (Толочко 1983, с. 29, 33). Також він у територіальному розумінні формувався як єдине ціле, а не з кількох частин (рис. 5). Також, на відміну від попереднього випадку, об'єднавчі й урбанізаційні процеси проходили в однорідному етнічному середовищі, а не різноетнічному. Ті самі особливості, імовірно, вплинули й на характер розвитку тенденцій — монархічної чи республіканської — в різних частинах «Руської землі». Що, у свою чергу, навіть вплинули на топографічні особливості столиць «зовнішньої» та «внутрішньої» Русі на півночі та півдні Східної Європи.

- Багрянородный Константин. 1991. *Об управлении империей*. Москва.
- Данилевский, И. Н. 2001. *Русские земли глазами современников и потомков (XI—XIV вв.)*. Москва.
- Етнічна історія давньої України. 2000. Київ.
- Иванов, В. В., Топоров, В. И. 1958. *К постановке вопроса о древнейших отношениях балтских и славянских языков*. Москва.
- Ключевский, В. О. 1987. *Курс русской истории*. Ч. I. Москва.

- Колчин, Б. А. 1957. Русский феодальный город Великий Новгород. *Советская археология*, 3, с. 278–288.
- Котляр, М. Ф. 1998. *Галицько-Волинська Русь*. Україна крізь віки. Т. 5, Київ.
- Котляр, М. Ф. 2002. *Історія давньоруської державності*. Київ.
- Литовис Руський. 1989. За Іпатським списком переказав Леонід Махновець. Київ.
- Лебедев, Г. С. 1985. *Эпоха викингов в Северной Европе*. Историко-археологические очерки. Ленинград.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. 1950. Москва; Ленинград.
- Пайпс Ричард. *Россия при старом режиме*. Москва, 2004.
- Петров, А. В. 2003. *От язычества к Святой Руси. Новгородские усьобицы. К изучению древнерусского вечевого уклада*. Санкт-Петербург.
- Полное собрание русских летописей. 1962. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. Т. I. Москва.
- Робинсон, А. Н. 1980. *Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв.* Москва.
- Русские летописи. 2001. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Т. 10. Рязань.
- Свод древнейших письменных извести о славнах. 1991. Т. 1. Москва.
- Толочко, А. П. 1992. *Князь в Древней Руси: власть, ответственность, идеология*. Киев.
- Толочко, П. П. 1983. *Древний Киев*. Киев.
- Толочко, Петро. 1996. *Київська Русь*. Київ.
- Толочко, П. П. 2001. Варяги в Южной Руси. *Археологические вести*, 8, с. 250–257.
- Толочко, П. П. 2018. *Киев и Новгород в X—XIII вв. Исторические очерки*. Киев.
- Третьяков, П. Н. 1966. *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*. Москва; Ленинград.
- Янин, В. Л., Алешковский, М. Х. 1971. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы). *История СССР*, 2, с. 32–61.
- Янин, В. Л. 1997. *Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород*. Москва.

Надійшла 21.01.2020

А. П. Моця

Член-корреспондент НАН України, професор, завідуючий відділом давньоруської та середньовікової археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

КИЕВСКАЯ РУСЬ: НЕКОТОРЫЕ РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ЭТНИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Недостаточная изученность процессов государственного развития общества Киевской Руси, известного современникам под названием «Русь» или же «Русская земля», предполагает еще раз обратиться к вопросу влияния на это глобальное событие исторического масштаба, связанное с переходом от первобытно-общинных отношений в восточнославянском мире к цивилизационным, со стороны разноэтнических компонентов в составе местного населения в разных регионах страны. Ведь известно, что Русь, кроме славян-автохтонов, населяли балты и финно-угры на Северо-Западе и Северо-Востоке; на юге на протяжении нескольких столетий земледельцы находились в тесных контактах с кочевниками (хазарами, печенегами, торками, половцами). В последнем случае, представители номадских обществ в целом не вошли в новый этнический состав страны, в отличие от скандинавов, которые через несколько поколений «растворились» в восточнославянском большинстве. Иная судьба прослежена у балтов, которые до расселения на их землях новых переселенцев составляли основную группу субстратного элемента. Часть из них была ассимилирована славянами, а другая часть развивалась собственным путем и в дальнейшем сформировала государство под названием «Великое княжество Литовское, Русское и Жемайтійское». Иная доля ожидала финно-угров на Севере Восточной Европы и в Поволжье: попав под административный прессинг со стороны древнерусских князей, местное древнее население явилось одним из компонентов будущего авторитарного Московского государства.

Вероятно, следует учитывать старую точку зрения М. Алешковского и В. Янина, согласно которой изучение процесса формирования северных урбанизационных центров, и в первую очередь, Великого Новгорода, предполагает участие в нем не только славянского компонента, но и иных составляющих, в первую очередь финского субстрата.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Русь, Русская земля, государство, этнос, восточные славяне, кочевники, балты, финно-угры, монархические и республиканские тенденции.

Oleksandr P. Motsia

Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, DSc, Head of the Old Rus and Medieval archaeology Department in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

KIEVAN RUS: SOME REGIONAL FEATURES OF STATE AND ETHNIC DEVELOPMENT

The insufficient knowledge of the processes of state development of the society of Kievan Rus, known to contemporaries as “Rus” or “Rus Land”, suggests once again addressing the issue of the impact on this global event of a historical scale associated with the transition from primitive communal relations in the Eastern Slavic world to civilizational, on the part of multiethnic components in the composition of the local population in different regions of the country. After all, it is known that Rus, besides the Slavs-autochthons, inhabited the Balts and Finno-Ugrians in the North-West and North-East; for several centuries, in the south, farmers were in close contact with nomads (Khazars, Pechenegs, Torques, Polovtsy). In the latter case, representatives of nomadic societies as a whole did not enter the new ethnic composition of the country, in contrast to the Scandinavians, who, after several generations, “disappeared” in the East Slavic majority. A different fate was traced for the Balts, who, before the resettlement of new settlers on their lands, constituted the main group of the substrate element. Some of them were assimilated by the Slavs, and the other part developed in its own way and subsequently formed a state called the Grand Duchy of Lithuania, Rus and Samogitia. A different share was expected of the Finno-Ugrians in the North of Eastern Europe and in the Volga region: having come under administrative pressure from the Old Rus princes, the local ancient population was one of the components of the future authoritarian Moscow state.

Probably, there should be taken into account the old point of view of M. Aleshkovsky and V. Yanin, according to which the study of the formation of northern urbanization centers, and, first of all, Novgorod the Great, involves not only the Slavic component, but also other components, primarily the Finnish substrate.

К е у о р д с: Rus, Rus land, state, ethnos, Eastern Slavs, nomads, Balts, Finno-Ugric peoples, monarchical and republican tendencies.

References

- Bagrianorodnyi Konstantin. 1991. *Ob upravlenii imperiei*. Moskva.
- Danilevskii, I. N. 2001. *Russkie zemli glazami sovremennikov i potomkov (XII-XIV vv.)*. Moskva.
- Etnichna istoriia davnoi Ukrainy*. 2000. Kyiv.
- Ivanov, V. V., Toporov, V. I. 1958. *K postanovke voprosa o drevneishykh otnosheniakh baltskikh i slavianskikh iazykov*. Moskva.
- Kliuchevskii, V. O. 1987. *Kurs russkoi istorii*, I. Moskva.
- Kolchin, B. A. 1957. Russkii feodalnyi gorod Velikii Novgorod. *Sovetskaia arkhologiia*, 3, p. 278-288.
- Kotliar, M. F. 1998. *Halytsko-Volynska Rus*. Ukraina kriz viky, 5, Kyiv.
- Kotliar, M. F. 2002. *Istoriia davnorusskoi derzhavnosti*. Kyiv.
- Litopys Ruskyi*. 1989. Za Ipatskym spyskom pereklav Leonid Makhnovets. Kyiv.
- Lebedev, G. S. 1985. *Epokha vikingov v Severnoi Evrope*. Istoriko-arkheologicheskie ocherki. Leningrad.
- Novgorodskaia pervaiia letopis starshogo i mladshogo izvodov*. 1950. Moskva; Leningrad.
- Paips Richard. *Rossia pri starom rezhyme*. Moskva, 2004.
- Petrov, A. V. 2003. *Ot iazychestva k Sviatoi Rusi. Novgorodskie usobitsy. K izucheniiu drevnerusskogo vechevogo uklada*. Sankt-Peterburgh.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1962. Lavrentevskaia letopis i Suzdalskaia letopis po Akademicheskomu spisku, I. Moskva.
- Robinson, A. N. 1980. *Literatura Drevnei Rusi v literaturnom protsesse srednevekovia XI-XIII vv*. Moskva.
- Russkie letopisi*. 2001. Novgorodskaia pervaiia letopis starshogo i mladshogo izvodov, 10. Riazan.
- Svod drevneishykh pismennykh izestii o slavnaikh*. 1991. 1. Moskva.
- Tolochko, A. P. 1992. *Kniaz v Drevnei Rusi: vlast, sobstvennost, ideologiya*. Kyiv.
- Tolochko, P. P. 1983. *Drevnii Kiev*. Kyiv.
- Tolochko, Petro. 1996. *Kyivska Rus*. Kyiv.
- Tolochko, P. P. 2001. Variagi v Yuzhnoi Rusi. *Arkheologicheskie vesti*, 8, p. 250-257.
- Tolochko, P. P. 2018. *Kiev i Novgorod v X-XIII vv. Istoricheskie ocherki*. Kyiv.
- Tretiakov, P. N. 1966. *Finno-ugrt, baltt i slaviane na Dnepre i Volge*. Moskva; Leningrad.
- Yanin, V. L., Aleshkovskii, M. Kh. 1971. Proiskhozhdenie Novgoroda (k postanovke problemy). *Istoriia SSSR*, 2, p. 32-61.
- Yanin, V. L. 1997. *Ocherki kompleksnogo istochnikovedeniia. Srednekovyi Novgorod*. Moskva.